

Oskeruše – zapomenutý ovocný strom Evropy I.

Článek přináší vybrané aktuální informace o historii, rozšíření a možnostech ochrany zajímavého druhu dřeviny jeřábu oskeruše (*Sorbus domestica*). V druhém dílu, v některém z dalších čísel Živy, se budeme zabývat srovnáním lesní a kulturní oskeruše, poznatky z genetických analýz a studií oskeruše jako ovocného stromu.

Podle historických údajů se ukazuje, že oskeruše byla ve starověké kulturní Evropě nejnámější druhem jeřábu. První písemný doklad pochází od Theophrasta (371–287 př. n. l.), který detailně popisuje její plody i listy, řecky nazývané oia. V překladu text zní: „Stromy oskeruše jsou dvojího pohlaví: samičího, které nese plody, a samčího neplodného. Rozeznáváme je rovněž podle plodů: jejich tvary jsou od okrouhlého až po vejčitý. Plody můžeme také rozeznat podle chuti: okrouhlé jsou dosti voňavé a sladké, vejčité často málo vonné a kyselé.“ Autor dále zaznamenává i další důležité poznatky, např. že listy na podzim opadávají vcelku. V jiné kapitole popisuje roubování, což ukazuje na tehdejší snahy o pěstování této dřeviny. Z doby antiky máme doklady o využívání plodů oskeruší často spolu s hruškami, kdoulemi nebo mišpulemi k výrobě moštů a vína. V práci De Agri Cultura (O zemědělství, 200 př. n. l.) římského cenzora Marca Porcia Cato (234–149 př. n. l.) se objevuje pojmenování Sorbum, které se stalo základem názvu celého rodu jeřáb (*Sorbus*).

Ve střední Evropě není písemných údajů o pěstování oskeruší zatím mnoho. Německá křesťanská mystička Hildegarda

z Bingen (1098–1179) jako první představila oskeruše coby ovoce využívané pro léčebné účely na trávení. V Čechách existují záznamy o oskeruších od 10.–11. stol., kdy se přidávaly do jídel – zejména do kaší a omáček. Komplexní popisy jeřábu oskeruše u nás ale najdeme až v tištěných knihách herbářů. Jiří Černý (1456–1530) v díle Knieha lékarská, kteráž slove herbář (1517), píše: „Oskeruše, ovoce lesnie, okrouhlé, požlutlé. Zemnost jemu panuje, odtud trpkost má. Mokrému žaludku a střevám dobrý pokrm, nemoci z tukuov, z horkovlhkosti zastavuje a parnosti do hlavy vstupovati brání. Dávenie krví i nezachovanie pokrmu v zimnici opravuje. Před jiedlem jedení tvrdí, po jiedle měkčí, neb trpkosti žaludek svierají.“ Tadeáš Hájek z Hájku (1525–1600) vytvořil a údaj z našeho území doplnil první vydání Mattioliho herbáře z r. 1562 **vytištěné mimo Itálii (obr. 4). Dobře rozlišuje botanické druhy: oskeruše – woskeruše, jeřabina – ržeřabina, břek – břekyně.** V tomto herbáři se poprvé v Evropě šíří tiskem latinský název *Sorbus domestica*, který poprvé použil italský lékař a přírodovědec Ulisse Aldrovandi (1522–1608) v r. 1553 (obr. 5). Zajímavou informaci podává Charles Etienne z Francie ve své

Rozpravě o ovocných vínech z r. 1577, kde píše, že první ovocné víno na území Evropy pocházelo právě z oskeruše, a dodává: „Je to jediný planý strom, který produkuje ve velkém množství požitelné ovoce, jehož plody mohou být zpracovány nebo sušeny pro uskladnění.“

Vzácný strom evropské i naší flóry
Za centrum původního výskytu jeřábu oskeruše se většinou udává oblast Středozemí, která zahrnuje Balkánský poloostrov (Bulharsko, Chorvatsko, Srbsko, Makedonii, Řecko, Albánie), Apeninský poloostrov (Itálie), částečně Iberský poloostrov (Španělsko) a jihovýchod Francie (obr. 7). Z těchto území se po následném oteplení po době ledové začal druh spontánně šířit. Tento předpoklad dokazují některé genetické studie v Rakousku a Švýcarsku. Proto v nížinných oblastech Švýcarska považují oskeruši za postglaciální relikv z **teplého období holocenního klimatického optima – pro oskeruši příznivějšího než dnes, kdy se vytvářely řídké listnaté lesy (Rudow 2006).** Vzácně se s ní můžeme setkat i v Turecku nebo v severní Africe.

Dnešní rozšíření jistě ovlivnilo dlouhodobé pěstování oskeruše člověkem. Překvapivé je zjištění, že v mírném pásu mezi 47. a 50. rovnoběžkou na severní hranici rozšíření druhu v severní Francii, v Německu, Rakousku, České republice a na Slovensku rostou nejmohutnější jedinci, dosahující obvodu kmene až 5 m a stáří přes 500 let. V předpokládaném centru rozšíření v jižní a jihovýchodní Evropě, kde probíhala i dlouhodobá kultivace, mají menší vzrůst i životnost. Lze se domnívat, že ve střední Evropě si druh novodobě našel optimální podmínky po poslední době ledové.

Jeřáb oskeruše roste v Evropě přirozeně v lesních společenstvech středoevropských teplomilných doubrav a dubohabřin až po submediteránní teplomilné lesy, převážně na bazickém až neutrálním podloží. Vzácně se vyskytuje ve vápnomilných bučinách, např. ve Švýcarsku nebo v **Maďarsku. V Maďarsku též mimo jiné v dřínových a cerových doubravách, ve sprásoých i suťových teplomilných lesích. Na**

1 Stromy jeřábu oskeruše (*Sorbus domestica*) v otevřené krajině vytvářejí dominantní koruny, na podzim často s vybarvenými listy. Foto V. Hrdoušek

2 Mědirytina Albrechta Dürera s názvem Adam a Eva (1504, výřez) možná zobrazuje oskeruši.

3 Detail vyobrazení oskeruše v Rajské zahradě od Jacopa Zucchiho (1570). Galerie Uffizi, Florencie

4 Z prvního českého vydání Mattioliho herbáře (1562). Foto Z. Špíšek

5 Ulisse Aldrovandi nakreslil oskeruši v r. 1553 poprvé pod názvem *Sorbus domestica*.

6 Oskeruše v manýristickém pojetí italské malířky Giovanny Garzoni (1640)

Slovensku roste přirozeně ve vegetaci teplomilných doubrav i vápnomilných bučin.

Na našem území je v současnosti jeřáb oskeruše považován, především fytoecology, za původní druh, který přirozeně nacházíme ve společenstvech dřinových a panonských sprašových doubrav (Čížková a kol. 1999, Chytrý a kol. 2013). Ojedinelé se s planými jedinci setkáme na jižní Moravě, a to ve společenstvu panonských sprašových doubrav (asociace *Quercetum pubescenti-roboris* ze svazu *Aceri tatarici-Quercion*), kde je udáván i jako diagnostický druh (Roleček in Chytrý 2013). Ovšem v systematické literatuře (Nová květena ČSSR, Dostál 1989) je uváděn jako původní pouze v Maďarsku, Rakousku a také na Slovensku (Bílé Karpaty aj.); pro Moravu a Čechy je považován za zplanělý. V Klíči ke květeně České republiky Miloslav Kovanda (2003) připouští, že na jižní Moravě může být zčásti původní, připravovaný nový Klíč ke květeně ČR (Z. Kaplan ed., Academia) ale původnost nepřipouští. Ačkoli o původnosti/nepůvodnosti jeřábu oskeruše u nás neexistují přímé důkazy, genetické analýzy z moravsko-slovenského pomezí dokládají kontinuum rozšíření (Špíšek 2018, in prep.). Některé výskyty na jižní Moravě tak mohou být přirozeného původu – pocházejí z populací považovaných za původní v Maďarsku nebo na Slovensku. Mezi jihozápadním Slovenskem a jihovýchodní Moravou neexistuje žádná přirozená překážka, která by po době ledové bránila šíření tohoto druhu na moravskou stranu Bílých Karpat a dále na Moravu. Dnes najdeme oskeruše v přirozených biotopech jen vzácně, neboť jsou i s jejich rostlinnými společenstvy také vzácné. Na Moravě jde často o chráněná území – např. přírodní rezervace Milovická stráž u Nových Mlýnů, přírodní památka Žerotín u Strážnice, národní přírodní rezervace Hádecká planinka a PR Slovenská stráž v Moravském krasu, nebo extrémní výslunné svahy s původními porosty šipákových doubrav, např. i nedaleko Brna na vrchu Komářina u Dolních Bránic či na svazích nad řekou Chvojnice u Kětovic. Vzácně roste i v lesních porostech se zbytky původních panonských sprašových doubrav – např. Horní Kapánsko u Poddvorova nebo na jihu Ždánického lesa u Dambořic. Vyskytuje se i v přírodě blízkých lesních společenstvech v Českém středohoří, kde je v lesích zmapováno přes 300 stromů.

Archeologické zkoumání odumřelého dřeva potvrdilo výskyt teplomilných druhů společenstev dřinových a šipákových doubrav, jejichž součástí mohou být přirozeně i oskeruše (bylo nalezeno dřevo jeřábů, ale zatím nelze rozlišit na jednotlivé druhy), již v mladší době kamenné u Střelic a v době bronzové u Čeložnice (Prudič 1997). Přímé paleobotanické důka-

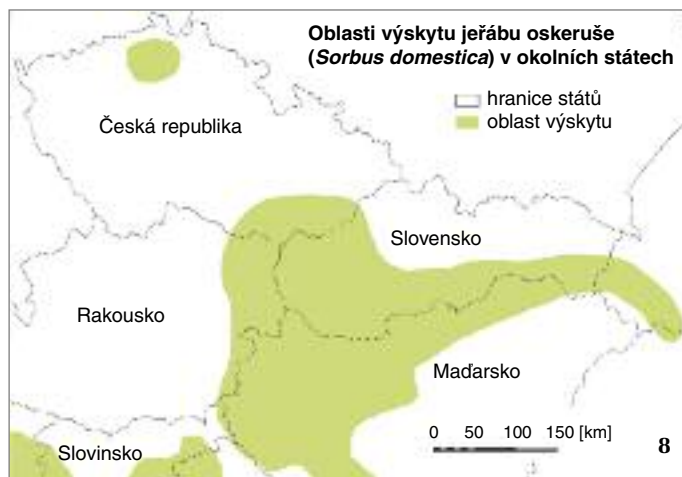
zy o pěstování a užití plodů či dřeva v pravěku (na rozdíl od dřínů, jablek apod.) však scházejí, možná i kvůli dosud slabým rozlišovacím metodám pro určení druhu i rodu. První určené nálezy semen oskeruší z našeho území pocházejí z Moravy (datované do doby hradištní, 8.–12. stol.), a sice z Míkulčic a z Olomouce (polovina 10. až polovina 12. stol.), kde byla nalezena

7 Schematická mapa přirozeného výskytu jeřábu oskeruše podle výzkumů švýcarského Institutu pro pozemní ekosystémy v Curychu (ETH).

Orig. A. Rudow, s laskavým svolením

8 Rozšíření oskeruše u nás, na Slovensku, v Rakousku a Maďarsku; zeleně přibližné hranice areálu. Orig. Z. Špíšek

semena i z doby vrcholného středověku (ze 13. stol.). Pozdně středověké nálezy z přelomu 15. a 16. stol. se dochovaly v Táboře a Uherském Brodu (např. Opravil 1998).

Zajímavé údaje poskytují lidová vyprávění, která líčí, jak se oskeruše na Moravu a do Čech rozšiřovala spolu s vinařstvím za doby velkého Říma a také za tureckých válek, jako léčivo. Je pravděpodobné, že tyto kolonizátoři přinášeli a dále šířili mnoho druhů kulturních rostlin, včetně odrůd oskeruše, které obohatily místní populace.

Ve středověku bylo běžné udržovat v krajině lesní (divoké) zahrady (maďarsky zvané vadkert, německy Streuobst, česky pastevní sady), s extenzivně využívanými ovocnými stromy, mezi nimi také oskeruše. Maďarští i němečtí badatelé při studiu výskytu oskeruše dospěli k závěru, že exempláře rozeseté v zemědělské krajině a staré několik století jsou z velké části původně lesní stromy ponechané jako solitéry při přeměně lesů v sady a zahrady. Velice starou metodou pěstování ovocných stromů je přesazování semenáčků nebo kořenových výmladků, nalezených ojediněle v lese, do zahrad a vinohradů, jak popisuje např. slovenský evangelický farář a botanik Jozef Ludovít Holuby.

Nároky na prostředí

Z fyto geografického hlediska je oskeruše většinou zařazována jako evropský submediteránní floristický element, nebo jako suboceánický druh bazických oligotrofních lesních společenstev. Tato světlomilná a teplomilná dřevina dobře roste na nezamokřených plochách. Přestože má v mládí dobré růstové schopnosti, jde o druh s nižší konkurenceschopností, právě proto nikdy nevytváří souvislejší porosty. Je citlivá na zastínění, v lesním zápoji roste jen roztroušeně, mnohdy v okrajích a na světlinách, kde i dobře zmlazuje. Obecně platí, že čím chladnější podnebí, tím sušší a slunnější stanoviště vyžaduje. Stromy, které obstály v konkurenci, dorůstají do hlavního korunního patra a mohou mít dlouhý rovný kmen s vysoko položenou

korunou jako jasan ztepilý (*Fraxinus excelsior*) nebo duby (*Quercus* spp.).

Jak bylo uvedeno, oskeruše má ráda teplé a mírné podnebí s delší vegetační dobou. Vyžaduje nevelký, ale stálý přísun vody z podloží, především v době kvetení a dozrávání plodů. Vodu získává kořenovým systémem i z několikametrové hloubky. Má poměrně velkou ekologickou niku – je schopna využít i relativně vlhká stanoviště a zvládne přežívat na velmi suchých místech. Rovněž se vyskytuje na poměrně široké škále půdního pH. V mládí přirůstá v optimálních podmínkách dosti rychle (až 1 m za rok) a obývá rozmanitá stanoviště. Pod tlakem konkurence okolních dřevin ale přežívá v dospělosti spíše na sušších lokalitách (viz obr. na webové stránce Živy). Limitními faktory jsou **nedostatek světla a půdních živin**, dlouhodobé podmáčení půdních horizontů, reliéf podloží a teplota. Ve střední Evropě preferuje oblasti, kde se průměrné lednové teploty pohybují v rozpětí od -1,8 °C do -5 °C, průměrné červencové mezi 16,5–20 °C a průměrné roční teploty 8–9 °C. Upřednostňuje výchvěrné svahy exponované na západ, jihozápad, jih a jihovýchod. Mladé rostliny snášejí mrazy do -4 °C, zdřevnatělé letorosty až do -20 °C. Optimální roční úhrn srážek pro oskeruši na Slovensku a v České republice se pohybuje v rozmezí 600–700 mm (Květoň a Voženílek 2011).

Oskeruše potřebuje ochranu

Tradiční evropská zemědělská krajina tvořená mozaikou orné půdy, trvalých travních ploch a ploch stromové vegetace umožňuje přežít řadě vzácných druhů rostlin a živočichů. Jeřáb oskeruše představuje ovocný strom patřící po staletí do kulturní zemědělské krajiny. Vlivem scelování pozemků a intenzifikace v zemědělské krajině od druhé poloviny 20. stol. však ubylo mnoho stanovišť (mezi, remízků, lesních lemů, úvazových cest apod.) významných pro oskeruše, břeky (jeřáb břek – *S. torminalis*), dříný (d. jarní – *Cornus mas*) a jiné světlomilné dřeviny. Podle Rema Kellenbergera a kol. (2003) je minimální velikost dlouhodobě udržitelné populace okolo 50 stromů oskeruší, které si mezi sebou vyměňují genetickou informaci. Odpovědné hospodaření v krajině by mělo podpořit přežití plodných jedinců. Pro jejich ochranu je mimo jiné žádoucí v okruhu nejméně 1,5 šířky koruny zachovat trvalý travní porost. Důležité je sledovat udržitelnou početní i věko-

vou skladbu stromů. Znamená to zachovat pestrost krajiny a vytvářet místa pro další výsadby – meze, aleje u hospodářských cest, drobné vinohrady, pastevní a krajinnotvorné sady, místa pro solitérní stromy apod. Tyto zájmy je potřeba sledovat již při tvorbě krajinných nebo územních plánů obcí a měst, což se zatím opomíjí nejen u nás, ale i v okolní Evropě. V současnosti **má pěstování oskeruše další rozměr. Díky dlouhověkosti, mohutnosti a dobré schopnosti překonávat stresové faktory (dluhodobý nedostatek srážek, velké výkyvy teplot) je vhodná pro ekologické zemědělství, krajinnou zeleň, pro zalesňování neúrodných půd i pro ovocnářské využití.**

Záchrané projekty

Pro záchranu jeřábu oskeruše byla již od konce minulého tisíciletí uskutečněna v zahraničí i u nás řada projektů. Výzkumný ústav lesního hospodářství a myslivosti v Kunovicích jako první začal komplexně mapovat tento druh v lesích jihovýchodní Moravy a zasadil se o založení **semenného sady lesních oskeruší**. Zásluhou Mendelovy univerzity v Lednici **započalo** studium oskeruši v zemědělské krajině. Široký dopad na veřejnost má stále živý projekt Oskeruše – strom Slovácka, který od r. 2000 systematicky prosazuje ochranu a pěstování různých typů oskeruší nejen na moravském Slovácku. V jeho rámci byly vysazeny již tisíce stromů, založeny **genofondové sady, vzniklo muzeum s naučnou stezkou a oskerušové slavnosti** v obci Tvarožná Lhota na Slovácku. Také bylo pasováno **více než 100 zástupců obcí Slovácka a okolí na Nositele oskerušové tradice**, kteří se zavázali pěstovat a šířit slávu tohoto stromu. Uvedený projekt získal v r. 2012 Cenu české krajiny a v r. 2015 Zvláštní uznání (druhé místo) mezi kandidáty na Cenu Rady Evropy za krajinu (Landscape Award of the Council of Europe). Navazuje na něj od r. 2016 i širší program Milion ovocných stromů pro krajinu, který prosazuje výsadby tradičních ovocných dřevin do suchem a erozí postižených krajiny Čech, Moravy a Slezska (více na www.milionstromu.cz).

Článek vychází z publikace *Oskeruše – strom pro novou Evropu* (V. Hrdoušek a kol. 2014, Petr Brázda – vydavatelství ve spolupráci s Místní akční skupinou Strážnicko, projekt *Venkovské tradice v krajině II*).

Použitá literatura uvedena na webu Živy.